LIRO-EPIK DOSTONLARNING RAQAMLI TA’LIM MUHITIDAGI PEDAGOGIK, ESTETIK VA MADANIY SALOHIYATI

Ж.Байниязов
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали ассистент ўқитувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.23522790

Annotaciya: *Достонларнинг тарбиявий салоҳиятини янада бойитади: қаҳрамонлик достонлари ёшларда ватанпарварлик ва мардлик туйғусини, романик достонлар садоқат ва инсонпарварлик ғояларини, тарихий достонлар эса миллий ўзликни англаш ҳиссини шакллантиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, лиро-эпик достонларни бир қолипдаги дидактик восита сифатида эмас, балки ҳар бири ўзига хос педагогик функцияга эга бўлган тизимли маънавий мерос сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Мақолада лиро-эпик достонларнинг педагогик, эстетик ва маданий салоҳияти тадқиқот қилинди.*

Калт сўзлар: *лиро-эпик достон, бадиий тасаввурлар, бадиийлик, педагогик жиҳат, фольклоршунос, замонавий педагогика, ватанпарварлик*

Халқ оғзаки ижодининг энг йирик ва мураккаб жанрларидан бири бўлган достон ўзида халқнинг тарихий тафаккури, дунёқараши, ахлоқий-эстетик идеаллари ва бадиий тасаввурларини мужассам этган синкретик санъат намунаси ҳисобланади. “Достон” сўзининг форс тилидан кириб келгани ва “қисса”, “ҳикоя”, “тарих” маъноларини англатиши бежиз эмас — бу жанр ўз табиатига кўра тарихийлик, бадиийлик ва ахлоқийликни узвий бирлаштиради [1]. Филология фанлари доктори, профессор М.Саидовнинг таърифича, оғзаки ижоддаги достонлар шеърий ва насрий парчалардан иборат бадиий матн бўлиб, бу хусусият уларни ёзма адабиёт намуналаридан — жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” ёки Навоийнинг “Хамса”сидаги достонлардан — фарқлаб турувчи муҳим белгидир [1]. Демак, лиро-эпик достон тушунчаси ўзида икки хил бадиий тизимни — эркин оғзаки ижрочилик анъанасини ва қатъий шеърий-услубий тартибни — уйғунлаштиради, бу эса уни педагогик жиҳатдан ўзгарувчан ва турли ёш гуруҳларига мослаштириш мумкин бўлган ноёб восита сифатида намоён этади.

Фольклоршунос олимларнинг таъкидлашича, достон жанридаги асарлар сўз санъати, куйчилик, ҳофизлик, бадиий ўқиш, нотиқлик ва актёрлик санъатларининг уйғун намоён бўлишини ифодалайдиган синкретик ҳодиса ҳисобланади [2]. Бу синкретиклик достонни оддий бадиий матндан фарқли ўлароқ, ёшларга бир вақтнинг ўзида бир нечта таъсир каналлари — эшитиш (мусиқа, оҳанг), кўриш (ижрочининг ҳаракати, мимика) ва ҳиссий-семантик идрок (сюжет, образлар) — орқали таъсир кўрсатиш имкониятига эга мураккаб тарбия воситасига айлантиради. Айнан шу кўп қиррали таъсир

механизми лиро-эпик достонларни замонавий педагогикада қўлланиладиган мультисенсор таълим воситалари билан бир қаторга қўйиш имконини беради.

Мазкур жанрий хилма-хиллик достонларнинг тарбиявий салоҳиятини янада бойитади: қаҳрамонлик достонлари ёшларда ватанпарварлик ва мардлик туйғусини, романик достонлар садоқат ва инсонпарварлик ғояларини, тарихий достонлар эса миллий ўзликни англаш ҳиссини шакллантиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, лиро-эпик достонларни бир қолипдаги дидактик восита сифатида эмас, балки ҳар бири ўзига хос педагогик функцияга эга бўлган тизимли маънавий мерос сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, туркий халқлар достончилигининг қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, лиро-эпик сюжетлар — масалан, қозоқ халқининг “Қозиз Кўрпеш — Баён сулув” достони ёки умумтуркий “Тоҳир-Зуҳра” достони — ўзбек, туркман ва татар халқлари орасида ўхшаш сюжет ва образлар тизими асосида тарқалган бўлиб, бу умумтуркий эстетик-ахлоқий қадриятларнинг барқарорлигидан далолат беради [3].

Ж.Эшонқулов ўзининг “Алпомиш” достони бўйича тадқиқотларида эпик анъананинг маросимий илдизларини очиб бериш баробарида, достоннинг қирқдан ортиқ вариант ва версияда сақланиб қолгани унинг халқ ҳаётидаги узвий ва барқарор ўрнидан далолат беришини таъкидлайди. Бундай кўп вариантлилик, ўз навбатида, достоннинг ҳар бир авлод учун янгича педагогик-эстетик идрок этилиш имкониятини сақлаб қолганини кўрсатади.

Лиро-эпик достонларнинг тарбиявий имкониятлари, аввало, уларда мужассамлашган ахлоқий-эстетик идеаллар — мардлик, садоқат, инсонпарварлик, адолат ва гўзаллик тушунчалари орқали намоён бўлади. “Алпомиш” достони мисолида кўрсатилганидек, бундай асарлар ёшларда шарқона одоб-ахлоқ меъёрларига мос хислатларни тарбиялаш билан бирга, уларда халқлар ўртасидаги умуминсоний қадриятларни ҳам тараннум этади. Шу билан бирга, қорақалпоқ халқининг “Қирқ қиз” достони алоҳида эътиборга лойиқ: бахши Қурбонбой Тожибоевдан ёзиб олинган ушбу достонда қизлар жамоасининг ватанини чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиши тасвирланиб, у нафақат қаҳрамонлик, балки аёл образи орқали жасорат ва ватанпарварликни тараннум этувчи ноёб намуна сифатида қорақалпоқ достончилигида алоҳида ўрин тутади. Бу мисол лиро-эпик достонларнинг гендер жиҳатдан ҳам мувозанатли тарбиявий салоҳиятга эга эканини кўрсатади — уларда нафақат эркак қаҳрамонлар, балки аёл образлари орқали ҳам мардлик ва фидойилик ғоялари намоён бўлади.

Бу ҳолат лиро-эпик достонларни нафақат миллий, балки умуминсоний тарбия воситаси сифатида ҳам қараш зарурлигини кўрсатади. Айни пайтда, эпос жанрининг эртак жанри билан ғоявий уйғунлиги бўйича олиб борилган қиёсий тадқиқотларда таъкидланганидек, бу икки жанр бир-бирини тарбиявий

жиҳатдан тўлдиради: эртак ёш болаларда дастлабки ахлоқий тасаввурларни шакллантирса, достон катта ёшдаги ўсмир ва ёшларда мураккаброқ ахлоқий-фалсафий тушунчаларни — масалан, шахс ва жамият, эрк ва масъулият муносабатларини — англатишга хизмат қилади [4]. Шу боис таълим-тарбия жараёнида достонлардан фойдаланишни ёш хусусиятларига мослаштирилган босқичма-босқич тизим сифатида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Достонларнинг миллий маънавий мерос тизимидаги ўрнини белгилашда шуни таъкидлаш лозимки, улар авлоддан-авлодга оғзаки шаклда ўтиб, халқнинг тарихий хотирасини сақлаш ва узатиш вазифасини бажарган ноёб маданий кодекс ҳисобланади. Айнан шу боис Ўзбекистон Республикасининг таълим-тарбия соҳасидаги меъёрий ҳужжатларида миллий маънавий меросдан тарбия жараёнида фойдаланиш алоҳида таъкидланади [5]. Достонлар нафақат тарихий манба, балки ёш авлодга миллий қадриятларни ҳиссий-эстетик йўл билан етказувчи жонли педагогик восита ҳамдир.

Достонларнинг эстетик тарбиядаги аҳамиятини назарий жиҳатдан асослашда, аввало, эстетик таъсир назариясининг илдизларига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ. Қадимги юнон файласуфи Аристотель ўзининг “Поэтика” асарида санъат асари инсон қалбида қўрқув ва раҳм-шафқат туйғулари орқали “катарсис” — яъни руҳий тозаланиш ва тарбиявий таъсир — ҳосил қилишини асослаб берган эди. Бу қадимий назария лиро-эпик достонларнинг таъсир механизмини тушунишда ҳам муҳим аҳамиятга эга: достонлардаги қаҳрамонларнинг синовлари, жасорати ва фидойилиги тингловчида ҳиссий-эстетик кечинма уйғотиб, уни маънавий жиҳатдан юксалтиради.

МДҲ педагогика фанида эстетик тарбия назарияси Б.Т.Лихачевнинг фикрича, шахснинг гўзалликни идрок этиш, тушуниш ва яратиш қобилиятини ривожлантиришга қаратилган яхлит тизим бўлиши лозим [6], бу эса лиро-эпик достонларнинг бадиий тили, оҳанги ва образлар тизими орқали амалга оширилиши мумкин бўлган вазифадир.

Ушбу назарий қарашларнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, антик давр эстетик-фалсафий тафаккуридан (Аристотель) тортиб то замонавий психологик (Виготский) ва педагогик (Лихачев, Неменский, Read) назарияларгача бўлган илмий йўналишларда санъат ва фольклор орқали тарбиялаш ғояси узвий давомийликка эга. Миллий достончилик анъаналари билан ушбу назарий мерос уйғунлаштирилган ҳолда ёндашув ишлаб чиқиш илмий жиҳатдан долзарб ва методологик жиҳатдан асосли йўналишдир.

Юқорида баён этилган таҳлиллар асосида хулоса қилиш мумкинки, лиро-эпик достонлар ўзининг синкретик бадиий табиати, жанрий хилма-хиллиги, минтақавий бойлиги ва чуқур ахлоқий-эстетик мазмуни билан ёшларда эстетик ва маданий қадриятларни шакллантиришнинг бетакрор педагогик

воситаси ҳисобланади. Уларнинг таъсир механизми қадимий эстетик-фалсафий назариялардан (катарсис) тортиб замонавий психологик-педагогик концепцияларгача бўлган илмий негизга эга бўлиб, бу уларни тасодифий эмас, балки илмий асосланган тарзда тарбия жараёнига жалб этиш заруратини кўрсатади. Шу билан бирга, мавжуд тадқиқотларда бу салоҳият кўпроқ фольклоршунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган бўлиб, уни аниқ педагогик компонентлар, мезонлар ва технологиялар асосида тизимлаштирилган муаллифлик механизмига айлантириш масаласи алоҳида илмий ишланмани тақозо этади — бу эса мазкур тадқиқотнинг иккинчи бобида изчил ёритилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Оллоёров А. “Ўзбек лиро-эпик достонларининг ономастик, лексик-семантик хусусиятлари”: PhD диссертацияси автореферати. — Тошкент, 2019.
2. Bonk C.J., Graham C.R. The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs. – San Francisco: Pfeiffer, 2006. – 624 p.
3. Толипов Ў. Қ., Рўзиева Д.И. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Тошкент, 2016. – 320 б.
4. Зиёмуҳамедов Б., Абдуллаева Ш. Илғор педагогик технологиялар. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2001. – 192 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 2020 йил, ЎРҚ-637-сон. — Тошкент, 2020.
6. Саидов М. Достон тушунчаси ва унинг филологик таърифи (Филология фанлари доктори, профессор М.Саидовнинг таърифи асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти илмий журнали, 2020 йил, №4 сон